

Trulldom, Swartkonst och Diefwulshandlingar

**En mikrohistorisk undersökning av kyrkans
agerande under de svenska häxprocessernas
första rättegång år 1668**

Av: Niklas Barholm

Handledare: Julia Malitska

Södertörns högskola | Institutionen för Historia och
samtidsstudier

Kandidatuppsats 15hp

Historia C | Vårterminen 2017

Abstract

The purpose of this essay is to explore actions of the representatives of the church during the first of the trials of what later developed to the great Swedish witch-hunts between the years 1668–1676. The method of this study is microhistorical, where you look at local events that then can be applied on a bigger scale. The theoretical ideas applied are Michel Foucault theories of a society at war, and the dynamics between central power and peripheral power in that kind of situation. By applying these theories, the relations between central juridical directives and the enforcement of these in a local place can be studied.

The main subject of interest for this essay is clerical representative Lars P. Elvius, who, during the trials, were the one responsible and the one the rest of the court relied on for interpreting the crimes of witchcraft, maleficum and other crimes of supernatural art. By looking at the directives and laws concerning witchcraft, how he interpreted the testimonies of the accused and what kind of verdict was given at the end of the trial, the relationship between central directives and peripheral enforcement is made clear.

This study is part chronological and part thematic; the directives and laws presented first, followed by the interpretation during the trial categorized thematically, with correlating testimony and crime, and finally the verdict at the end of the trial.

Keywords: Early-modern Witch-trials, Blåkulla, witchcraft, clerics, centralized institutions, peripheral actors

Innehållsförteckning

1. Inledning	1
2. Syfte och frågeställning	2
3. Metod	3
4. Teori	6
5. Tidigare forskning	8
6. Källmaterial	11
7. Bakgrund	12
7.1. Centralmakt och periferi	12
7.1. Älvdalens sociala situation	13
7.2. Lars P. Elvius	14
7.3. Rådande definitioner av trolldom.....	15
8. Analys	20
8.1. Kyrkoordningar och världslig lag.....	20
8.2. TolkanDET av rättegångens vittnesmål kring trolldomsbrott.....	25
8.3. Domslut	30
9. Slutdiskussion	32
10. Epilog	33
11. Källmaterial	35
10.1. Otryckta källor	35
10.2. Tryckta källor	35
10.3. Litteratur.....	35

”Thenne samme Gudz son håller ock så altijdh Predicoembetet widh macht, förswarar och beskyddar thet för dieffulen, Tyranner, kettare och allehanda anfechtning, och war thet än vnder tidhen förfaller och kommer aff sigh, så rettar han thet åter vp igen[.]”

1. Inledning

Mellan cirka år 1668 och 1677 pågick i Sverige de stora svenska trolldomsprocesserna, eller ”det stora oväsendet” som det skulle komma att kallas. Det började i Älvdalen, Dalarna och spred sig sedan till närliggande områden för att sedan spridas både norrut och söderut.

Processerna som kom att kosta hundratals människors liv varade i nästan tio år och innan de avtog påverkade de även Stockholm.¹ Det var första gången denna typ av processer skedde i stor skala i Sverige, medan de under tidigare perioder varit vanliga i andra delar av Europa.² Anklagelser, om bland annat magisk skadegörelse, eskalerade snabbt i skala till att handla om djävulsförbund och barnaförande, mycket på grund av den tortyr som de anklagade utsattes för mellan förhören.³ Rättegångarna i Älvdalen kretsade kring tolvåriga Gertrud Swensdotter som, bland annat, berättade att hon blivit förd till Blåkullas häxsabbat, interagerat med Satan och bevittnat, eller själv deltagit i, magisk skadegörelse mot andra boende i bygden.⁴

Syftet med uppsatsen är att undersöka hur prästerskapet ställde sig till de anklagelser om trolldom som framfördes under de svenska häxprocessernas initiala rättegång 1668 och undersöka dynamiken och sambandet mellan centrala makter och perifera aktörer. I rättegångarna deltog, förutom de anklagade och de anklagande från allmogen, även nämndemän, länsman, befallningsman och prästerskap. För den här uppsatsen är den sistnämnda kategorin intressant då brottets andliga karaktär gjorde att prästerskapet höll de initiala förhören med de anklagade och kom att bli tongivande kring rättegångarna och förhören.⁵ De kyrkliga representanterna bestod i denna i rättegång av kyrkoherde Lars P. Elvius och prästmannen Anders Moraeus, där den förre, genom sin position, blev ansvarig.⁶ Även befallningsmannen Johan Arfwedsson antog en aktiv roll i den första rättegången och ansvarade för tortyr och annan bestraffning mellan förhören av de anklagade.⁷

¹ Brian P. Levack *The Witch-hunt in early modern Europe*, London and New York: Routledge, 2016, s. 208.

² Levack, s. 173.

³ Bengt Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige*, Stockholm: Nordiska bokhandeln, 1984, s. 256.

⁴ Bengt Ankarloo, s. 113.

⁵ Ankarloo, s. 113.

⁶ Birgitta Lagerlöf-Génetay, *De svenska häxprocessernas utbrottsskede 1668–1671*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1990, s. 40.

⁷ Ankarloo, s. 113.

I denna uppsats undersöks hur prästerskapet tolkade anklagelserna om trolldom som framfördes i förhållande till den centrala hållningen och direktiven ur kyrkoordningar och världslig lag gällande trolldom och hur prästerskapets sedan agerade på dessa. Den applicerade metodologin är en mikrohistorisk inramning som fokuserar på upptakten till, tolkandet under och domslutet efter, den initiala rättegången i Älvdalen 3:e September 1668–13:e September 1668. Den mikrohistoriska modellen innebär att perspektivet för undersökningen sätts nära händelserna vilka undersöks på lokal nivå och sedan placeras i förhållande till den stora, generella bilden. Genom att undersöka en händelses lokala och unika omständigheter kan man hitta dess plats bland samspelande och liknande händelser på en makronivå på helt andra platser och under helt andra omständigheter.⁸

2. Syfte och frågeställning

Syftet med denna uppsats är alltså att undersöka prästerskapets agerande och tolkande innan, under och i domslutet av den initiala rättegången i Älvdalen. Syftet kan delas in i tre frågeställningar:

1. Hur såg den officiella hållningen till trolldom ut från kyrkans håll, sett till kyrkoordning, kyrkobalk och lagar? Denna fråga undersöker hur den, för perioden, gällande kyrkoordningen förhöll sig till trolldomsbrottet och de världsliga lagar som kunde appliceras på trolldom, specifikt de högmålsbrott som de anklagade gjorde sig skyldiga till. Dessa kyrkoordningar och lagar används som jämförelse och referenspunkt för nästföljande fråga om rättens tolkningar av lagarna.
2. Under rannsakingarnas gång, hur tolkade och navigerade kyrkans aktörer kring de berättelser som berättades om magisk brottslighet och vilka delar av kyrkoordningen och Högmåla balkens lagar applicerades på vittnesmålen? Denna fråga undersöker hur prästerskapet tolkade de berättelser som uppdagades under rättegången, sett till förhørsfrågor och vridningar av förhören, med kyrkoordningen och lagarna som referenspunkt.
3. Hur agerade rätten och kyrkans aktörer i det avslutande domslutet? Denna fråga undersöker vilka straff som utdelades, och därmed hur lagarna applicerades, samt

⁸ Anna Götlind, *Mikrohistoria*, Lund: Studentlitteratur, 2014, s. 21.

vilken motivering prästerna angav för sitt domslut. Den undersöker om Älvdalens perifera position, eller det lokala prästerskapets personliga relation till orten hade betydelse för domslutet.

3. Metod

Den metod som används i den här uppsatsen är en mikrohistorisk inramning av den första rättegången i de svenska häxprocesserna, med fokus på kyrkans aktör Lars P. Elvius. En mikrohistorisk undersökning innebär en nära undersökning av en lokal händelse för att med nya perspektiv finna information som eventuellt hade varit dolt av ett bredare perspektiv. Eftersom de tidig-moderna häxprocesserna kan ses som en intrikat väv av många samverkande lokala faktorer är företeelser som visat sig vara sanna för en region inte nödvändigtvis giltiga för en annan. Därmed måste regioner undersökas nära, och dess lokala omständigheter måste belysas för att sättas i samband till det större perspektivet.⁹

Carlo Ginzburg är en av 1900-talets mest kända mikrohistoriker och hans verk och *Osten och maskarna* (1983) *Benandanti- de goda häxmästarna* (1991) används här som referenser för den mikrohistoriska metodologin, men även som empiriskt underlag. Det finns nämligen vissa likheter vad gäller klyftan i synen på magi mellan den italienska inkquisitionen och den italienska allmogen som Ginzburg behandlar, och kyrkans aktörer och allmogen under 1600-talets händelser i Sverige. Krocken mellan överhet och allmoge är tydlig i båda böckerna där Ginzburg i *Osten och maskarna* följer mjölnaren Menocchio och hans idéer kring skapelsen medan han i *Benandanti- de goda häxmästarna* undersöker den friulianska sekten Benandanti och deras nattliga ritualer kring bekämpandet av onda häxor och hur dessas berättelser mottogs av inkquisitionen.

Mikrohistoria (2014) av Anna Götlind är en genomgång av hur mikrohistoriska inramningar utförs i praktiken och används som handbok för denna undersökning. Inom mikrohistoria är målsättningen att komma närmare individer. Genom att undersöka en bred mängd källmaterial, som brev, dagböcker och protokoll, både före och efter den undersökta avgränsningen vidgas perspektivet och det blir möjligt att göra en tolkning av händelserna.¹⁰ Då denna uppsats berör händelser i 1600-talets Sverige är denna typ av källmaterial emellertid begränsat. Det som finns är rättegångsprotokoll vilket var ett forum där människor från olika typer av samhällets skikt fick komma till tals.¹¹ Detta synsätt har dock

⁹ Götlind, s. 22.

¹⁰ Götlind, s. 54.

¹¹ Oja, s. 15.

problematiserats av Mikael Häll, som framhåller att eftersom rättegångarna ofta är referat, samt bestod av färdigt formulerade frågor, där svaren lätt kunde erhållas med retoriska vinklingar.¹²

Den här uppsatsens mikrohistoriska undersökningsområde rör händelserna runt den första rättegången i de stora svenska trolldomsprocesserna. Analysens fokus ligger på kyrkoordningens syn och tolkning kring trolldom under processerna, det vill säga hur Lars P. Elvius som ansvarig kyrklig aktör under rättegången tolkade sina direktiv under rättegångens skede och hur rätten slutligen agerade i sitt avslutande domslut, där de tolkningarna omsattes i de straff som delades ut till de anklagade.

För att förklara hur häxprocesserna i Sverige kunde existera måste man förstå de enskilda människornas handlande och de motiveringar och övertygelser som drev dem. Detta är relaterat till vad som inom mikrohistoria kallas mentalitetshistoria.¹³ Genom att studera individer på en nära nivå och därmed sätta deras tankar och handlande i sin kontext är det också möjligt att sätta in den undersökta situationen i ett större perspektiv och därmed bidra till förståelsen kring händelser. I Älvdalens rättegång och efterföljande processer är det i synnerhet de tankar och den föreställningsvärld som präglade människor under 1600-talet som är viktig att söka förstå. De strukturer som prästerna under rättegången agerade inom är nyckeln till deras handlande och därmed till möjliggörande av trolldomsprocesserna i Sverige.

Carlo Ginzburg har i sina studier *Osten och maskarna* och *Benandanti- de goda häxmästarna* använt sig av mikrohistoriska inramningar. I den förstnämnda har han undersökt mjölnaren Menocchis tankar kring skapelsen. Genom det nära perspektivet har han exempelvis upptäckt att även en mjölnare hade tillgång till litteratur och intellektuellt kunde reflektera över dess innehåll på ett sätt som man tidigare bara hade förknippat med en lärd elit.¹⁴ Denna upptäckt suddar ut gränsen mellan allmoge och elit på ett sätt som skulle kunna appliceras på andra områden i Europa under tidigmodern tid och inbjuder till vidare mikrohistoriska studier.

I *Benandanti- de goda häxmästarna* har det nära perspektivet på den friulianska sekten Benandanti bidragit till att ge nytt perspektiv på häxsabbatens ursprung och hur folkliga föreställningar har krockat med inkquisitionens kristna övertygelser.¹⁵ Detta kan jämföras med överhetens krock med allmogen under de svenska processerna, exempelvis i de båda

¹² Mikael Häll, *Skogrådet, Näcken och Djävulen*, Stockholm: Malört förlag, 2013, s. 40.

¹³ Götling, s. 27.

¹⁴ Ginzburg (1983), s. 44.

¹⁵ Ginzburg (1991), s. 40.

samhällsskiktens skilda syn på hjälpsam magi.¹⁶ Genom de studerade rättsprotokollen uppdagades ett mönster där de förhörda Benandanti, över flera års påtryckning från inkquisitionen, själva suddat ut gränserna mellan sig själva och de häxor som de sa sig bekämpa.¹⁷

Katarina Tegler Jerselius undersöker i *Den stora häxdansen* (2006) den sista trolldomskrisen i Sverige år 1858 som skedde i Gagnef. Empiriskt är hennes studie av intresse för hur kyrkans aktörer agerade under själva krisen och hur det skilde sig från händelserna 1668. Metodiskt är studien, i likhet med denna uppsats, mikrohistorisk och används på det sättet som referens. Tegler Jerselius har i sin undersökning av krisen använt ett genusperspektiv. Hennes undersökning visade att trolldomskrisen i Gagnef startade underifrån, hos allmogen, och fann gehör hos prästen Robert Blumenberg som i en anda av väckelse tog ärendet vidare.¹⁸ Hennes resultat visar att trolldomskrisen i Gagnef inte var en uppsplitande process utan snarare skapade en känsla av samhörighet i den framväxande väckelse- och nykterhetsrörelsen.¹⁹

Hon undersöker händelserna under trolldomskrisen, vad som lett upp till utbrottet av häxanklagelserna och sedan efterspelet av dem. Hon har använt ett brett källmaterial som förhörprotokoll och dagböcker för att undersöka händelserna.²⁰ I centrum för händelserna i Gagnef fanns prästen Robert Blumenberg som hon har fokuserat sin undersökning kring. På samma sätt har jag valt att lägga fokus på kyrkoherde Lars P. Elvius då han, i egenskap av kyrkoherde i Älvdalen, var den främste av kyrkans aktörer på lokal nivå.

Medan *Osten och maskarna* är upplagd i en strikt kronologisk ordning i skildrandet av historien kring mjölnaren Menocchi, har både *Benandanti* och *Den stora häxdansen* både en kronologisk och tematisk indelning av händelserna. I *Benandanti* beskriver Ginzburg tematiskt de aspekter som var dominerande under en specifik period, exempelvis Benandantis nattliga strider med häxorna,²¹ och sedan hur bilden av Benandanti förvandling från häxmästare till att själva anta rollen som häxor.²²

I likhet med strukturen i *Benandanti- de goda häxmästarna* är frågeställningen både kronologiskt- och tematiskt indelad för att tydligt påvisa de tolkningar kyrkans aktörer gjorde i förhållande till de redan etablerade trolldomslagarna. Kronologi följer i och med de

¹⁶ Oja, s. 189.

¹⁷ Carlo Ginzburg, *Benandanti- de goda häxmästarna*, Stockholm: Symposion, 1991, s. 206.

¹⁸ Tegler Jerselius, s. 46.

¹⁹ Tegler Jerselius, s. 307.

²⁰ Tegler Jerselius, s. 30.

²¹ Ginzburg (1991), s. 25.

²² Ginzburg (1991), s. 219.

tematiskt indelade tolkningarna under rättegången, följt av det efterföljande domslutet som inträffade efter rättegången.

4. Teori

Det teoretiska perspektivet som används i den här uppsatsen är Michel Foucaults teori kring hur kring maktförhållanden fungerar i ett samhälle. Specifikt används *Samhället måste försvaras* (2008), som innehåller en mängd föreläsningar från perioden 1975–1976, där Foucault diskuterar betydelsen av krigssituationer för ett samhälles interna strukturer och i förhållandet till andra nationer. Foucault tittar främst på 1800-talets samhällen och framåt, och dess mer moderna institutioner, men analyserar även Rom och antika samhällen. Inom ramarna för denna uppsats appliceras hans idéer på kyrkan som institution och maktförhållanden mellan centralmakt och perifera aktörer. Hans teorier, där makten i ett samhälle skiftar mellan institutioner och aktörer om det försätts i en konfliktsituation, appliceras på kyrkan under 1600-talets Sverige.

Hur stor en häxjakt blir i ett område beror på många olika samspelande faktorer, som exempelvis omständigheterna vad gäller tro på magi eller användandet av tortyr under förhör.²³ Framförallt beror det på hur relationen mellan centralmakt och periferi ser ut. Om de perifera makthavarna var hårt knutna till en centralmakt tenderade detta att minska antalet dödsoffer. Det motsatta var också gällande; ju friare händer en perifer makt hade, desto mer tenderade antalet dödsoffer att stiga. Olika länders styrelseskick påverkade därmed också: ju mer av ett centralstyre, desto mindre offer, ju mer perifert styre, desto mer dödsoffer.²⁴

Levack har i sitt översiktsverk *The Witch-hunt in early modern Europe* satt upp tre olika kriterier för en häxjakts utbrott och dess storleksutveckling. Dessa kriterier är existerande förhållanden, ”trigger”, alltså att en händelse av något slag initierar jakten, och sedan det rättsliga förfarande under själva processen.²⁵ De svenska processerna innehåller element av alla dessa kriterier och utvecklades till en stor häxjakt. Existerande förhållanden är exempelvis tron på trolldomens verkningsfullhet vilket existerade i Sverige och Älvdalen under denna period, triggern när Gertrud Swensdotter börjar bekänna sig om trolldom och djävulsförbund och sedan är en avgörande faktor hur tortyr har använts under rättegången.²⁶ Gällande tron på trolldomens verkningsfullhet och trolldomsväsendets varande vittnar kyrkoherde Lars P. Elvius själv om att han, efter ha förhört Gertrud Swensdotter första

²³ Levack, s. 74.

²⁴ Levack, s. 89.

²⁵ Levack, s. 159.

²⁶ Ankarloo, s. 114.

gången, i sömnen blivit personligt ansatt av häxor som velat skada honom på olika sätt.²⁷ Generellt finns det ett antal maktrelationer värda att undersöka mellan de aktörerna under de svenska häxprocesserna. Den mest uppenbara är relationen mellan elit och allmoge.²⁸ Inom själva eliten finns det också en relation mellan centralstyre och perifera makthavare, som i processernas första skede i Älvdalen kan placeras hos biskop Olaus Laurelius i domkapitlet i Västerås och hos kyrkoherde Lars P. Elvius i Älvdalen.²⁹ För den här uppsatsen är maktrelationen mellan centrum och periferi den relevanta.

Foucault menar i *Samhället måste försvaras* att vetenskapen och vetandet måste göra uppror mot de centraliserande maktfaktorer och institutioner som styr diskursen. Han benämner den centraliserande makten för ”genealogi” som han menar är en sammansmältning av historiskt vetande och rådande samhällliga strömningar. Detta perspektiv applicerar han främst på en modern och vetenskapsstyrd värld, med det nazistiska Tyskland som exempel.³⁰ Denna struktur kring maktförhållanden mellan centrala institutioner och perifera institutioner kan även appliceras inom 1600-talets Sverige, där de perifera aktörerna hamnade i en ansvarsposition under processerna.³¹

Enligt Foucault kan man se makten som ständigt rörlig och strömmande och inte statisk. Den strömmar genom institutioner och individer beroende på situation och tid.³² På så sätt kan man förstå kyrkoherde Lars P. Elvius i Älvdalen dit makt och ansvar strömmade under uppblussandet av trolldomskrisen 1668. Enligt Foucault bör man se till ”maktens extremiteter” för att analysera hur dynamiken mellan institutioner ser ut.³³ Som kyrkoherde och högst ansvarig inom kyrkan på lokalt plan i Älvdalen kan Lars P. Elvius kategoriseras som den yttersta av denna extremitet.

Häxans stereotyp, i elitens och prästerskapets ögon, har i många sammanhang varit tätt förknippad med rebellens stereotyp under de europeiska processerna. Hon kan ses som rebellen som gör uppror, i första hand mot gud, och, som en konsekvens av det, även gör uppror mot det kristna samhället.³⁴ Om man därmed applicerar Foucaults idéer kring hur ett samhälles centralmakt stärks om det försätts i tillstånd av krig, syns paralleller till häxprocesserna och hur de anklagade häxorna utmålades som rebeller. Om en stark

²⁷ Lagerlöf-Génetay, s. 42.

²⁸ Ankarloo, s. 216.

²⁹ Lagerlöf-Génetay, s. 39.

³⁰ Michel Foucault, *Samhället måste försvaras*, Hägersten: Tankekraft förlag, 2008, s. 26.

³¹ Lagerlöf-Génetay, s. 40.

³² Foucault, s. 42.

³³ Foucault, s. 41.

³⁴ Levack, s. 147.

institution i samhället, som kyrkan i 1600-talets Sverige, anser sig vara konstant ansatt av en diffus grupp som djävulsdyrkare och rebeller har man replikerat tillståndet av krig även i perioder av fred i nationen, eftersom det då finns ett ständigt yttre hot att polarisera mot. I 1600-talets Sverige bär trolldomsprocessernas vad Foucault myntar som ”krigets sigill”,³⁵ men här har kriget en spirituellt karaktär mellan gott och ont.

Vidare kan det här förklaras av att reformationen ännu präglade det svenska 1600-talets samhälle och den uppstådda nyandlighet som den förde med sig.³⁶ Även om Sverige inte har varit lika präglad av konflikt mellan protestantism och katolicism som exempelvis Tyskland var, var reformationen ändå en bidragande känsla till en känsla av konflikt mellan ett vi och dem, och därmed gott och ont.³⁷ Detta kan, åtminstone delvis, förklara de religiösa strömningar som präglade 1600-talets Sverige, konflikten i klyftan mellan överhet och allmoge och därmed också trolldomskrisens utbrott och skeende.

5. Tidigare forskning

Om de svenska trolldomsprocesserna har det skrivits avhandlingar med olika frågeställningar och perspektiv som är intressanta ur ett empiriskt perspektiv vad gäller begrepp, termer och allmän information kring trolldomsprocesserna. Nedan presenteras det urval som framför allt varit relevant för denna uppsats.

Bengt Ankarloo har undersökt de svenska trolldomsprocesserna i sin studie *Trolldomsprocesserna i Sverige* (1984). Han beskriver där de svenska trolldomsprocesserna på 1600-talet ur ett kronologiskt perspektiv, där undersökningen startar med den första rättegången i Älvdalen och avslutas med processerna i Stockholm. Han har också undersökt processerna ur ett systematiskt perspektiv med fokus på de omständigheter som rådde kring processerna, som det rättsliga förfarandet genom tortyr och andra förhörsmetoder. Ankarloos avhandling beskriver också den allmänna lagmässiga synen på trolldom och magisk skadegörelse som existerade under perioden.

Ankarloo analyserar främst ur ett rättshistoriskt perspektiv och undersöker inte rollen som folkliga föreställningar har spelat in i trolldomsprocesserna.³⁸ Detta har dock problematiserats av andra forskare, bland annat Kristina Tegler Jerselius, som menar att Ankarloos avhandling genom detta blir ensidig; han införlivar, exempelvis, inte

³⁵ Foucault, s. 57.

³⁶ Levack, s. 107.

³⁷ Levack, s. 112.

³⁸ Ankarloo, 1984.

genusaspekter i sin undersökning.³⁹ För den här uppsatsen blir Ankarloos avhandling främst relevant när den beskriver de delar av processerna om de kyrkliga- och världsliga aktörernas agerande och de straff som utdömdes till de anklagade, samt de omständigheter och metoder som präglade det svenska rättsväsendet under denna tid.

Birgitta Lagerlöf-Génétay har i sin studie *Trolldomsprocessernas utbrottsskede 1668–1671* (1984) undersökt dynamiken mellan individer och familjer bosatta i processernas ursprungliga områden. Hon fokuserar på de sociala och kulturella delarna kring processerna. Lagerlöf-Genétay har även kortfattat beskrivit prästerskapets roll och relation till orten och är från det perspektivet intressant för denna undersökning.⁴⁰

Linda Oja och Maria Lennersand har i sin gemensamma undersökning *Livet går vidare* (2007) undersökt hur dynamiken mellan familjerna och människorna boende i Älvdalen och Rättvik såg ut när rättegångarna var slut och vad som sedan hände med de överlevande. Denna undersökning fokuserar främst på allmogen och de boende i Älvdalen och Rättvik samt hur deras liv såg ut efter processerna. De använder ett perspektiv av konflikthantering för att undersöka hur denna häxprocesserna utvecklades och de efterföljande konsekvenserna.⁴¹

I studien myntas även begreppet ”trolldomskris” för att benämna processerna och rättegångarna med motiveringen att det är den lämpligaste termen för att beskriva dessa händelser. Genom att använda termen ”kris” som ett symptom av många olika samband och orsaker, satt mot termer som ”hysteri” eller ”utbrott” där det förstnämnda syftar till någonting som sker utan eftertanke och motiv och det senare implicerar en enstaka isolerad händelse. *Livet går vidare* berör också prästernas agerande under och efter processerna och undersöker dem på en individuell nivå, exempelvis kyrkoherde Lars P. Elvius i Älvdalen under 1668 års processer och Gustav Elvius under processerna i Rättvik 1670. Denna del av *Livet går vidare* är förstås särskilt relevant för denna uppsats frågeställningar om kyrkans aktörer.⁴²

Linda Oja har även i sin avhandling *Varken Gud eller Natur* utforskat synen på magi i Sverige under cirka 1550–1750. Oja undersöker här hur man både från allmogens håll, men också från överhetens håll – representerad av till exempel präster och lagmän – såg på magi samt hur denna syn skilde sig åt. Oja går igenom hur synen på magi förändrades från att vara en realitet, hos både allmoge och överhet, till något överheten bemötte med skepsis.⁴³ Den

³⁹ Kristina Tegler Jerselius, *Den stora häxdansen*, Uppsala: Uppsala Universitet, 2003, s. 19.

⁴⁰ Lagerlöf-Génétay, s. 40.

⁴¹ Maria Lennersand & Linda Oja, *Livet går vidare*, Stockholm, Gidlunds förlag, 2006, s. 31.

⁴² Lennersand & Oja, s. 420.

⁴³ Linda Oja, *Varken Gud eller Natur*, Stockholm, Symposion, 2000, s. 259

tilltagande skepsisen hos överheten och dess perspektiv på allmogen som ”den vidskeplige andra” resulterar i vad som beskrivs som ”elitens tillbakadragande” under senare delen av 1700-talet. Synen på magi under just trolldomsprocesserna 1668–1677 beskrivs inte alls av Oja, mer än i generella drag med motiveringen att de redan är väl undersökta, men hennes avhandling behandlar ändå synen på magi från kyrkans håll under 1600-talet och är därmed intressant för min undersökning.

Mikael Häll undersöker i *Skogsrået, Näcken och Djävulen* (2013) de fall av sexuella relationer med mytologiska väsen som förekommit i svensk rättshistoria. Under Blåkullarättegången förekom anklagelser om sexuella relationer med djävulen vilket gör Hälls avhandling empiriskt intressant. Han problematiserar även rättsprotokollet som källmaterial.⁴⁴

Robert Muchembled menar i sin studie, till skillnad från Carlo Ginzburg, att häxsabbatens koncept framförallt är en fantasi som har sitt ursprung hos den kristna överheten. Genom att överheten framhåller bilden av häxsabbaten som en motsatsbild till det kristna samhället har denna bild kommit att reflekteras i folkliga föreställningar hos allmogen: föreställningar hos dessa grupper korsbefruktar därigenom varandra, vilket följaktligen ledde det till processer och förföljelser.⁴⁵ Både Ginzburgs och Muchembleds perspektiv är intressanta för den här uppsatsen.

Förutom dessa avhandlingar finns översiktsverk som undersöker de europeiska processerna i sin helhet som är relevanta för jämförelser med Sverige, exempelvis *The Witch-hunt of early modern Europe* (2015) av Brian P. Levack där han har påvisat relevansen av centralmakt och perifera maktcenter i förhållande till antalet trolldomskriser. Genom att använda denna korrelation, och andra detaljer kring trolldomskriser som har påvisats i forskning, på Älvdalens socken ur ett mikrohistoriskt perspektiv blir Älvdalen ett mikrokosmos för de uppblussande tidig-moderna trolldomskriserna. Den empiriska tidigare forskningen erbjuder specifika detaljer med fallspecifika situationer, exempelvis kring prästerskapets agerande eller förhållande till trolldom och magi. Dessa företeelser kan antingen ha lokala motsvarigheter eller sammanfalla med det lokalt studerade området. Genom detta perspektiv blir sambandet mellan centralmakter och perifera makter tydlig och i förlängning även applicerbart på andra områden, långt borta från Älvdalen, Dalarna och Sverige.

⁴⁴ Häll, s. 39.

⁴⁵ Robert Muchembled, *Spegelns baksida: satansmyter och kulturella realiteter, Häxornas Europa*, Bengt Ankarloo och Gustav Henningsen (redaktör), s. 127–144, Lund: Bloms boktryckeri AB, 1987.

6. Källmaterial

Källmaterialet för den här uppsatsen är rådande kyrkobalk och kyrkoordning för perioden. Kyrkoordningen, är sammanställda i ett verk *Handlingar rörande Sveriges historia II, Serie 2. Kyrkoordningar och förslag dertill före 1686*, tryckt år 1872. Denna innehåller de ordningar som var gällande för biskopar och prästerskap, samt hur båda dessa grupper skulle förhålla sig till kyrkliga brott som trolldom och hädelse. Vidare har *Handlingar rörande Sveriges historia I, Serie 2. Lagförslag i Carl IX:s tid*, tryckt 1864, där högmålsbrott som kan appliceras på Blåkullarättegången och de trolldomsbrott som var aktuella under rättegången listas. Den sistnämnda innehåller även kyrkobalken som har utförliga instruktioner för hur specifikt Biskopar bör agera i diverse situationer gällande trolldom och hädelse.

Ett brev mellan befallningsman Johan Arfwedsson och landshövding Duvall beskriver det första tingsmötet i juni 1668, och blir upptakten till det som ledde till det långa extraordinarie tinget och den första huvudsakliga rättegången i Blåkullaprocesserna, 3:e september till 13:e september. Brevet som beskriver detta ting, kretsar huvudsakligen kring det initiala förhöret med Gertrud Swensdotter och ligger till grund för den kommande rättegången. Detta dokument publicerades i *Svenskt historiskt magasin* tryckt år 1849. Uppgifterna och förhöret som beskrivs i brevet bekräftas i den kommande rättegången i september.

Den huvudsakliga rättegångens protokoll transkriberades 1915 av kyrkohistorikern Emanuel Linderholm. Detta är ett protokoll på cirka 200 sidor och innehåller den första rättegången i sin helhet, samt ett appendix med diverse information rörande de anklagade. Detta protokoll har en intern sidhänvisning från den ursprungliga tiden. Detta är en siffra som indikerar sidan följt av bokstaven "r" eller "v" som indikerar rättvänd eller avig sida. Detta dokument är inte heller original, men kan bedömas som trovärdigt, då Emanuel Linderholm har placerat eventuella personliga kommentarer i marginalen. Både brevet mellan Johan Arfwedsson och landshövding Duvall och rättegångsprotokollet bekräftar varandra på många punkter, kring detaljer som berättas av Gertrud Swensdotter, främst gällande detaljer som rör Gertrud Swensdotter personligen.

För vidare studier finns även korrespondens mellan kyrkoherde Lars P. Elvius och biskop Olaus Laurelius där den förstnämnda uttrycker sina tankar kring trolldomsväsendet. Det finns även korrespondens mellan förmyndarregeringen och biskop Olaus Laurelius om den uppstådda situationen och den senare tillsatta trolldomskommissionen. För vidare studier kring relationen mellan centralmakt och periferi är dessa brev värda att undersöka.

Källkritiska problem

Brevet mellan Johan Arfwedsson och landshövding Duvall är både nedskrivet efter tinget i juni 1668 och tryckt år 1849 och är därmed en sekundärkälla, där även tidsaspekten måste tas i beaktande. Rättegångsprotokollet från det extra-ordinarie tinget i september är även denna en sekundärkälla i och med att det transkriberades 1915 av Emanuel Linderholm. Då Emanuel Linderholm har lämnat eventuella personliga kommentarer i marginalen får man utgå från att själva protokolltexten har lämnats intakt. De anklagade som kommer till tals i texten är inte citerade utan refererade. I och med detta måste protokollet analyseras med tendenskritik.

Mikael Häll har i sin avhandling *Skogsrådet, Näcken och Djävulen* problematiserat rättsprotokollet som källmaterial. Häll framhåller att eftersom de ofta är referat, är de också ofta vinklade och innehåller överhetens retoriska grepp. Rättsprotokollen är skrivna av överheten som ofta var väl bevandrad i juridik och retoriska knep och därmed hade förmågan att vrida rättegångarna och vittnesmålen efter eget tycke.⁴⁶ Vidare menar han att rättegångarna inte heller nödvändigtvis måste vara en fullständig konstruktion av överheten, utan fortfarande ett forum där förhørsledarna fungerar som psykologer för de anklagade. Han vidhåller att rättegångsprotokollen ändå är den bästa källan för studier av olika sociala grupper under tidigmodern tid, men att dessa aspekter måste hållas i åtanke under studier av rättsprotokollen.⁴⁷

De studerade lagtexterna är transkriberade och tryckta på 1800-talet och är således inte heller i original, men får trots allt klassas som trovärdiga då de bekräftas av en mängd oberoende källor.

7. Bakgrund

7.1. Centralmakt och periferi

Ett delsyfte med den här uppsatsen är att undersöka relationen mellan den centrala makten och den lokala perifera makten under trolldomskrisen i Älvdalen 1668. Älvdalens förbindelse till centralmakten under denna period kan beläggas till domkapitlet i Västerås och Biskop Olaus Laurelius som stod i direkt förbindelse med centralmakten i Stockholm. Med detta kan Älvdalen definieras som perifer och domkapitlet i Västerås som centralmakt. Den perifera

⁴⁶ Häll, s. 39.

⁴⁷ Häll, s. 41.

makten bestod av kyrkoherde Lars P. Elvius i Älvdalens socken som stod som direkt underordnad till biskopen på lokalt plan och därmed var högst ansvarig i Älvdalens socken.⁴⁸

Ordning om biscopar i kyrkobalken som fastställdes 1608 innehåller regler för hur biskopar bör handla vid brott, som exempelvis trolldom.⁴⁹ *Ordning om prester och predicoembetet* i kyrkoordningen innehåller föreskrifter för hur präster bör agera, men är betydligt mindre specifik.⁵⁰ När det finns en klyfta, som exempelvis geografisk såväl som lagmässig distans mellan centralmakt och periferi, lämnar detta utrymme för lokala aktörer att agera, eller inte agera på dessa lagar.⁵¹

När trolldom som brott i ett samhälle, enligt lag, har tagits om hand av centrala aktörer har antalet fällningar minskat, och därmed har också en grogrund för större häxjakter förhindrats. Detta var fallet i, exempelvis, regionen runt Paris och de tidig-moderna häxprocesserna i Frankrike.⁵² I Europa var det också vanligt att brottsmål skedde enligt ”inkvisitorisk process”, där brottsmål stod mellan en käre och en anklagad med en, i teorin, neutral domstol mellan dem. Dessa brottsmål skulle också initieras från centralt håll och inte från lokala boende eller aktörer.⁵³ Detta typ av system saknades i Sverige under 1600-talet och alla typer av trolldomsbrott skulle hanteras av lokala aktörer, i en traditionell ”ackusatorisk process”, med en enskild målsägare och en svarande, och där även åklagarna fungerade som parter i målet.⁵⁴ Under Blåkullaprocesserna skapade detta ofta en säregen rättslig situation under rättegångarna där aktörer, som prästerskapet, både var åklagare och käre samtidigt.

7.2. Älvdalens sociala situation

Platsen för trolldomskrisen 1668 var belagd i Älvdalens socken i Dalarna. Åsen, som var det krisens specifika säte, var geografiskt otillgängligt med stigar snarare än vägar. Paradoxalt nog var det för regionen en central marknad med lokala former av produktion, och handel med närliggande gränstrakter.⁵⁵ Orten och området kan alltså klassas som en lokal centralmakt, men långt belägen från den verkliga centralmakten domkapitlet i Västerås och i förlängning till Stockholm. Två stora familjer dominerade i Åsen; Kettis- och Gyrissläkterna.

⁴⁸ Lagerlöf-Génetay, s. 39.

⁴⁹ Handlingar rörande Sveriges Historia I, Andra Serien, Lagförslag i Carl IX:s tid, (1864), s. 144.

⁵⁰ Handlingar rörande Sveriges Historia II, Andra Serien, Kyrkoordningar och förslag dertill före 1686, (1872), s. 124.

⁵¹ Levack, s. 223.

⁵² Levack, s. 90.

⁵³ Levack, s. 72.

⁵⁴ Ankarloo, s. 246.

⁵⁵ Lagerlöf-Génetay, s. 8.

Medlemmar ur båda dessa familjer var förekommande i det extra-ordinarie tinget i september 1668 både som anklagare och anklagade. Inga stora konflikter mellan individer i dessa två familjer finns dokumenterade under perioden, mer än vad som var vanligt under den tiden på bynivå.⁵⁶

Boende i Dalarna hade generellt ett komplicerat förhållande till centralmakten. Invånarna ansågs på samma gång vara lojala mot kungamakten och samhället, men också svårkontrollerade med läggning för revolter och uppror.⁵⁷ Ett exempel som inträffade bara ett år innan trolldomskrisen 1668 var ett uppror i Älvdalen när en centralt utsänd kontrollör av tullverksamheten misshandlades av boende i orten. Den inofficiella handeln med närliggande områden var ekonomiskt viktig och att förhindra den var impopulärt.⁵⁸ Upproret lugnades och avtog, mycket tack vare kyrkoherde Lars P. Elvius medlande med allmogen där hans auktoritet i orten gjordes tydlig, och de upproriska i allmogen undkom straff.⁵⁹ Denna händelse, om än inte en direkt konsekvens till trolldomskrisen, spädde på bilden av boende i Älvdalen som svårkontrollerade och rebelliska, en attityd som går hand i hand med attityden till häxans stereotyp som rebell.⁶⁰

7.3. *Lars P. Elvius*

Kyrkoherden under trolldomskrisen 1668 i Älvdalen var kyrkoherde Lars P. Elvius. I början av sommaren 1668 tas Gertrud Swensdotter om hand av honom efter att denne har blivit underrättad om att Gertrud har tillkallat Satan under ett bråk med en jämnårig pojke under en valltur.⁶¹ Hur Lars P. Elvius reagerade på anklagelserna när han fick höra dem är svårt att avgöra. Om man ser till hur Robert Blumenberg år 1858 i Gagnef, Dalarna reagerade på trolldomsryktena där han själv menade att han initialt brustit i sitt omdöme, kan man dra slutsatsen att trolldomsanklagelserna 200 år tidigare kom som en smärre chock för Lars P. Elvius.⁶² Under sommaren före det extraordinarie tinget i september 1668 skickar Lars P. Elvius ett brev, till biskop Olaus Laurelius i Västerås och uttrycker sin villrådighet över situationen. Biskopen ger ett kortfattat svar, som i sin helhet har gått förlorat, där han endast uppmanar kyrkoherden att lösa situationen snabbt.⁶³ Detta ger stöd till det utrymme för fria

⁵⁶ Lagerlöf-Génetay, s. 18.

⁵⁷ Lennersand & Oja, s. 137.

⁵⁸ Lennersand & Oja, s. 168.

⁵⁹ Lennersand & Oja, s. 174.

⁶⁰ Levack, s. 147.

⁶¹ Ankarloo, s. 113.

⁶² Tegler Jerselius, s. 39.

⁶³ Lagerlöf-Génetay, s. 39.

tolkningar som det lokala prästerskapet kunde använda kring trolldom, men sätter också press på kyrkoherden att lösa situationen effektivt. Känslan av att behöva agera snabbt och effektivt kan ha bidragit till den första rättegångens linje och dess konsekvenser.

Lars P. Elvius kom från en lång tradition av präster flera generationer tillbaka i området, där hans far varit kyrkoherde i Älvdalen före honom.⁶⁴ I Älvdalen talades bland allmogen även det särpräglade älvdalsmålet som även Elvius talade.⁶⁵ Att Lars P. Elvius var en förhållandevis rik man i orten framkommer exempelvis under förhöret av Gertrud där hon nämner att 30 kor fanns i kyrkoherdens ägor.⁶⁶

Att relationen mellan Elvius och allmogen i Älvdalen var förhållandevis god kan exempelvis styrkas genom en skrivelse från församlingsmedlemmarna till kronan där de ber om skattelättnader för kyrkoherden.⁶⁷ Å andra sidan blir både Lars Elvius och hans kaplan Gustav Schedviensis indirekt förlöjligade under rättegången där det berättas att Satan predikar likt en präst i Blåkulla "[..]skickar sig i åthäfwor, som en annan präst i kyrkian banass och swärier folket kryper och håller händerna afwigt tillhopa. Hafwa ock dher en särdeles kyrkia".⁶⁸ Även Satans familj är en direkt spegling av Lars P. Elvius familj.⁶⁹ Trolldomskrisen och rättegången kan på så sätt ses som det säkra forumet för allmogen att uttrycka sin frustration över prästerskapet då de inte direkt kan hållas ansvariga, utan använder Satan som ett filter för sina påhopp.⁷⁰ Om detta påverkade Elvius tolkningar och agerande under själva processen är svårt att avgöra, men klart är att det fanns en personlig dimension på rättegången, med personliga angrepp på kyrkoherden.

7.4. Rådande definitioner av trolldom

Begreppet "övernaturligt" kan, enligt den definition som rådde under 1600-talets Sverige, diskuteras. Bara gud hade förmågan att ställa sig över naturens regler och genomföra mirakel. Djävulen, som var underordnad gud, hade bara förmågan att påverka och förvränga världen och naturen. Magi var därmed ett brott mot naturens, och guds ordning.⁷¹ Djävulen kunde bara agera i den här världen med guds tillåtelse.⁷² Begreppet magi existerade inte under den

⁶⁴ Lennersand & Oja, s. 242.

⁶⁵ Lagerlöf-Génetay, s. 40

⁶⁶ Lagerlöf-Génetay, s. 40.

⁶⁷ Lennersand & Oja, s. 243.

⁶⁸ Emanuel Linderholms avskriftssamling, kapsel Linderholm 82, Uppsala: Uppsala Universitetsbibliotek (UBU), s. 11v.

⁶⁹ Lagerlöf-Génetay, s. 41.

⁷⁰ Lennersand & Oja, s. 250.

⁷¹ Häll, s. 167.

⁷² Häll, s. 171.

studerade perioden, mer än i den bildade delen av samhället. Linda Oja använder det begreppet i sin avhandling *Varken Gud eller Natur* som ett samlingsbegrepp för övernaturliga handlingar och övertygelser.⁷³ Begrepp som trolldom, vidskepelse och svartkonst var vanliga, och i många fall överlappande, definitioner av magi.⁷⁴ För enkelhetens skull kommer ändå orden ”övernaturlighet” och ”magi” att förekomma i den här uppsatsen enligt nutida definition, alltså som något magiskt eller bortom det naturliga.

För att kunna förstå upptakten till rättegången i Älvdalen, dess förlopp och dess slut behöver man även förstå de definitioner och övertygelser som figurerade kring de trolldomsbrott som de anklagade ansågs skyldiga till. I följande del kategoriseras de, under rättegången, vanligast förekommande termer som var rådande inom alla samhällsskikt i 1600-talets Sverige. Definitionerna kring vad som var trolldom såg olika ut hos överhet och allmoge.⁷⁵ Nedan följer en förteckning på de, för perioden, vanligaste begreppen kring övernaturliga handlingar samt förklaringar till hur de relaterar till materialet för denna undersökning.

a) Maleficum

Som grund för trolldomslagarna låg lagarna kring ”Maleficum”, eller magisk skadegörelse. Detta innefattade exempelvis stöld eller att på annat sätt bringa skada på människor och människors egendom.⁷⁶ Maleficum kunde både innebära att de trollkunniga bringade olycka över skörd eller på andra sätt skadade människor till hälsan, eller ekonomiskt som stöld.⁷⁷

Fortfarande under 1600-talet gick både förgiftning och trolldom under samma brottsrubricering kallad ”förgörning”. Förgörning kunde innebära både förgiftning med fysiska medel, som gift, eller att skada andra människor med övernaturliga medel, så länge den fysiska uppkomsten av skadan inte var uppenbar.⁷⁸

I protokollet från rättegången i Älvdalen finns olika typer av skadegörelse dokumenterade. Exempelvis ”målckning” som innebär att tömma människor och djur på energi. Detta sker på övernaturligt sätt och kan då kopplas till det breda begreppet förgörning.⁷⁹ Genom sitt nära förhållande till förgiftning hamnade paradoxalt maleficum under världslig lag, detta eftersom reformationen i Sverige hade reducerat kyrkans

⁷³ Oja, s. 21.

⁷⁴ Oja, s. 63.

⁷⁵ Oja, s. 89.

⁷⁶ Levack, s. 4.

⁷⁷ Ankarloo, s. 105.

⁷⁸ Oja, s. 57.

⁷⁹ Oja, s. 167.

befogenheter och istället gjort staten huvudansvarig för religiösa brott.⁸⁰ Kyrkan var fortfarande en deltagande faktor inom denna typ av brottslighet, men själva straffen var av världslig art. Detta gjorde att de som bevisats skyldiga av domstolen både kunde dömas efter kyrklig lag och världslig lag parallellt.⁸¹

Stöld kunde ske med hjälp av övernaturliga väsen kallade ”bäror”, som är varelser de anklagade kunde tillverka enligt utsago. Dessa bäror varierade i storlek och form och underlättade frakt av varor till Blåkulla och djävulen.⁸² Dessa varelser kan kopplas till den europeiska övertygelsen att trollkunniga människor hade kontakt med demoniska medhjälpare och även hade förmågan att förvandla sig själva.⁸³

b) Häxsabbaten

Den inverterade världen som häxornas sabbat ofta beskrivs som har sin motsvarighet i många kulturer. Oavsett detaljer kring själva sabbaten är det tydligaste motivet hur den direkt bryter mot rådande samhällsnormer och etablerade lagar, exempelvis i form av kannibalism eller barnamord.⁸⁴ Dessa sistnämnda aktiviteter förekommer inte minst på Blåkullas variant av sabbaten.⁸⁵

Häxsabbatens stereotyp och tillkomst har debatterats av många historiker. Carlo Ginzburg hävdar i sin text *Sabbatens natur* att sabbatens tillkomst har skett när redan existerande folkliga ritualer har förvrängts i överhetens ögon och under en period fått den karaktäristiska bilden av en djävulsk sammankomst. Han menar att sabbatens kommit till i en, vad han kallar, ”kulturell kompromiss” mellan överhet och allmoge. Exemplet han använder är den friulianska sekten Benandanti och de nattliga ritualer de beger sig till i skepnad av olika djur.⁸⁶

Robert Muchembled hävdar å andra sidan att sabbatens tillkomst har skett genom en sorts konstruktion initierad av överheten vilken påtvingats allmogen som sedan applicerat den inom sin egen tro. Han menar att den påtvingade bilden av sabbaten hade en fertil grund att gro i den existerande och levande folkkulturen och därmed skapades en ömsesidig rädsla för häxorna och deras sabbat hos både överhet och allmoge.⁸⁷

⁸⁰ Ankarloo, s. 54.

⁸¹ Ankarloo, s. 81.

⁸² Oja, s. 83.

⁸³ Levack, s. 45.

⁸⁴ Levack, s. 37.

⁸⁵ Ankarloo, s. 218.

⁸⁶ Ginzburg, *Sabbatens natur, Häxornas Europa*, s. 113–126.

⁸⁷ Muchembled, *Spegelns baksida: satansmyter och kulturella realiteter, Häxornas Europa* s. 127–144.

Per Sörlin argumenterar i *the Blåkulla story* vidare för att bilden av häxsabbaten inte tillkommit genom en konstruktion från ett samhällsskikt utan att denna bild har växt fram över tid och genom en dragkamp mellan elit och allmoge. Han menar också att det med största sannolikhet finns mer än en förklaring till bilden av häxsabbaten över Europa, med lokala variationer.⁸⁸

Blåkullas häxsabbat speglar på många sätt den traditionella synen på häxsabbaten som växt fram nere på den europeiska kontinenten. Den kan beskrivas som sorts anti-värld till den kristna världen och dess värderingar och normer där handlingarna speglar den kristna världens handlingar, men är felaktiga eftersom det sker under djävulens inflytande.⁸⁹ På Blåkullas specifika sabbat hälsar man till exempel på djävulen med vänster hand bakom ryggen, barn döps i Satans namn istället för i guds namn och deltagarna dansar med ryggarna mot varandra.⁹⁰

c) *Djävulsförbundet*

Djävulsförbundet, eller *pactum cum diabolo* som brottsrubriceringen såg ut i Sverige under perioden, låg som grund till alla övriga varianter av trolldom.⁹¹ Djävulen var den centrala gestalten för alla typer av trolldom och förbundet med honom var obligatoriskt för förmågan att utföra skadlig magi och andra typer av övernaturliga handlingar.⁹² Pakten som brott fanns i två olika former, *pactum expressum*, eller *pactum implicitum* där den förstnämnda handlar om en uttalad pakt, som exempelvis att få sitt namn nedskrivet i djävulens bok, och den sistnämnda bara genom att använda trolldom på olika sätt, vilket därmed indirekt bevisade en pakt med djävulen.⁹³

Gränserna för när en anklagad har ingått i ett förbund med djävulen har varit flytande i rättegångar rörande trolldom, beroende på hur själva interaktionen har sett ut. Samlag med djävulen kan exempelvis anses vara en så allvarlig handling att förbundet är implicerat.⁹⁴

⁸⁸ Per Sörlin, *The Blåkulla Story*, *Arv. Nordic Yearbook of Folklore vol 53*, s. 131-152, Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 1997.

⁸⁹ Levack, s. 38.

⁹⁰ Ankarloo, s. 218.

⁹¹ Ankarloo, s. 217.

⁹² Levack, s. 33.

⁹³ Häll, s. 252.

⁹⁴ Oja, s. 67.

d) *Lövjeri, vidskepelse och signeri*

Den tydligaste skillnaden mellan allmogen och elit syns i synen på hjälpsam magi, som användes för att hjälpa andra människor eller skydda sig själv från angrepp av skadlig magi.⁹⁵ Exempel på dessa är lövjeri, signeri och vidskepelse. Lövjeri innebär att använda sig av objekt för att uppnå ett önskat tillstånd, som exempelvis oblater, örter och ben. Denna typ av magi används oftast i helande eller avvärjande syfte och med kristna övertoner.⁹⁶ I kyrkans ögon var denna typ av magi minst lika illa som *maleficum* då den var ett missbruk av guds ord.⁹⁷ Djävulen, även om han var underordnad gud, ansågs vara mycket stark i den här världen. Han var en duktig läkare och kunde allt om växters dolda egenskaper, vilket han delade med sig till sina följare.⁹⁸ Detta förklarar att även människor som hjälpte andra, exempelvis med hjälp av läkande växter, ansattes hårt av kyrkans aktörer.

Det har också tolkats som att denna fientlighet till hjälpsam magi sågs som ett inkräktande på det religiösa monopol som kyrkan hade kring symboler och riter.⁹⁹ De olika definitionerna av dessa magiska handlingar har i perioder flutit in i varandra och rubriceras stundom som trolldom och i andra fall som vidskepelse, trots att det rör sig om likartade handlingar.¹⁰⁰ Att all trolldom, även sådan som av allmogen skulle kunna anses hjälpsam, på något sätt innebar inblandning från djävulen gjorde att utövare av lövjeri blev skyldiga till *pactum implicitum*.¹⁰¹

Häxmästarna Benandanti i Friuli i norra Italien är ett annat exempel på hur hjälpsam magi hos allmogen ses som någonting illvilligt i överhetens ögon.¹⁰² Benandanti gav sig ut i nattliga ritualer där de bekämpade onda häxors försök att tillfoga missväxt och andra katastrofer för den friulianska allmogen.¹⁰³ Gemensamt för alla Benandanti var att de bar sin så kallade "segerhuva"¹⁰⁴ som de fötts med runt halsen som en talisman. Paralleller kan dras till lövjeriets användande av objekt som i någon mån anses övernaturliga.

⁹⁵ Oja, s. 88.

⁹⁶ Ankarloo, s. 50.

⁹⁷ Oja, s. 71.

⁹⁸ Häll, s. 172.

⁹⁹ Levack, s. 107.

¹⁰⁰ Ankarloo, s. 51.

¹⁰¹ Häll, s. 252.

¹⁰² Ginzburg (1991), s. 140.

¹⁰³ Ginzburg (1991), s. 53.

¹⁰⁴ Ginzburg (1991), s. 43, "Segerhuva" innebär att ett barn föds med fosterhinnan över ansiktet vilket ansågs vara ett medfött tecken på övernaturliga krafter.

Vidskepelse kategoriseras som den mest harmlösa aktiviteten av dessa aktiviteter och kunde i många fall avvärjas med kyrkoundervisning. Däremot ansågs både signeri och lövjeri som så allvarliga att de alltid skulle tas inför världslig rätt.¹⁰⁵

8. Analys

8.1 Kyrkoordningar och Högmåla balken

Nedan har de, för perioden, rådande kyrkliga förordningarna och de världsliga lagtexterna undersökts i de delar som rör trolldomsbrott, samt de förordningar som gällde biskopar respektive det underordnade prästerskapet. Brott gällande trolldom faller inom högmålsbalken, tillsammans med grövre brott, som exempelvis mord. I rättegångarna kring Blåkulla har de kyrkliga- och världsliga lagarna existerat parallellt och kyrkliga straff har utdelats samtidigt som världsliga, där de kyrkliga har inneburit bot på andra sätt.¹⁰⁶ Kyrkostraffen kunde exempelvis innebära böter till kyrkan, extra kyrkoundervisning eller att bli piskad med ris.¹⁰⁷ Gällande trolldom som brott rådde det, i perioder, viss konflikt mellan de kyrkliga- och världsliga myndigheternas vem som hade juridisk rätt till den typ av brottslighet på grund av brottets andliga karaktär.¹⁰⁸ Därför är det lätt att se varför de kyrkliga aktörerna fick den ansvarsposition som de fick under krisens upptakt, trots att brottsligheten generellt ansågs falla under världslig rätt.

a) Kyrkobalken och kyrkoordningen

Rådande kyrkobalk för tiden innehåller ordningar som rör hur biskopar bör handla i diverse situationer och hur kyrkan ställer sig till trolldom och hädelse. Rådande kyrkoordning rör hur det allmänna prästerskapet, biskopar och underordnade, bör agera

I kapitel 10 av *Ordningen om biscopar* står skrivet:

Biskoper ägher och förhör hwad för brister som äre ibland Menige Man, om någor är som ligger i uppenbare synd och förargelse, hoor, boleti, eller andra otucht, om någor bedrifwer trulldom, swartkunst eller andra sådana Diefwuls handlingar. [..]Dehr de sådana brister warda befundne, skola Bisperne them bote och afskaffe så myckit them möihjeligt kan wara, både medh råd och dådh och ther om gifwa werldzlig Öfwerheet tillkänna.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Oja, s. 63.

¹⁰⁶ Oja, s. 162.

¹⁰⁷ Ankarloo, s. 83.

¹⁰⁸ Ankarloo, s. 84.

¹⁰⁹ Lagförslag i Carl IX:s tid, s. 68.

Detta påvisar den ansvarsroll som kyrkan hade kring brott av den här karaktären, men hur kyrkan ändå var underordnad den världsliga och befalls att underrätta den världsliga makten att agera och utmäta straff. Denna dubbla hållning kan kopplas till reformationen och sättas i kontrast till inkquisitionens länder där denna kyrkliga institution stod för både undersökning och bestraffning, och påvisade större återhållsamhet än de världsliga domstolarna.¹¹⁰ Själva formuleringen kring troldom får också klassas som diffus, vilket lämnar utrymme för biskoparnas egna tolkningar kring begreppet.

Vidare exempel på den dubbla bestraffningen inom kyrklig- och världslig lag nämns även i *Ordningen om biscopars* kapitel 38:

En uppenbar Trullkarl och Teknatydare, eller Spåman[.]Hwar sådana finnes, då eger Biskoper och prester efter Christi befallning taga honom den förste, andre och tridie reesan för sigh. [.]Will han sigh ej rätta, då äger Biskoper och Prester utu Församlingen lysa, och konungen äger öfwer honom rätta låtha medh swärd[.]¹¹¹

Här görs deras respektive bestraffningsområde tydligt; kyrkan äger rätt att utesluta den som gör sig skyldig till denna brottslighet ur församlingen samtidigt som kronan äger rätten att utdöma de betydligt hårdare kroppsliga straffen.

Vidare står förordnat biskopar ”[.]Och skall han förmana folket, at the leggia bort alla wantro och wijskepelse, som mykit plägar wara ibland meniga man, så at de mågha wara rette j troonne”¹¹² Med dessa ord förmanas biskopar att vara uppmärksamma på olika former av vidskepelse hos allmogen. Orden är riktade mot biskopen personligen och av detta kan slutsatsen dras att även om biskopen enligt ordningen är ytterst ansvarig, så ska kyrkoherdar och underordnade präster vara biskopens förlängda arm, även på områden som är långt borta från centralmakt och biskoparnas säte.

Om vidskepliga överträdelser skrivs:

Han skal ock ransaka om theras omgengelse och leufferne, om thet är Christeligt och vthan förargelse och ther han vthi så måtto förnimmer någon brist, skal han förmana then brotzliga til bättring, och ther ingen förmaning wil hielpa, skal han fulfölia med Kyrkionnen doom och straff[.]¹¹³.

Slutsatsen av detta är att endast överträdelser i isolerad form, efter rannsaking och med försäkran av utövarens ånger kring detta inte leder till någon allvarlig bestraffning. Denna

¹¹⁰ Levack, s. 216.

¹¹¹ Lagförslag i Carl IX:s tid, s. 95.

¹¹² Lagförslag i Carl IX:s tid, s 146.

¹¹³ Lagförslag i Carl IX:s tid, s. 146.

vaga formulering lämnar dock stort utrymme för lokala kyrkliga aktörer att själva göra bedömningen vad som är en överträdelse och inte. Vidskepelse och allvarliga former av brott som lövjande flöt över gränserna över tid och rum. Exempelvis dömdes en soldat för att ha brukat trolldom och genomfört en pakt med Satan efter att ha stulit en välsignad oblat för jaktlyckas skull, vilket kan tyckas vara en allvarlig brottsrubricering för ett brott som kanske borde kategoriserats som vidskepelse.¹¹⁴

Angående allvarligare överträdelser skrivs det "[...]om någor bedriffuer truldom, swartekunst, leffian eller andra sådana diefuuls handlingar[...]Ther tå sådana brister warda befundna, skola Biskoperna them bota och affskaffa,[...]med rådth och dådh."¹¹⁵ Även denna formulering lämnar utrymme för de kyrkliga aktörer att själva bestämma hur tolkningen ska göras vid enskilda fall. Exempelvis bevisades det att Look-Anna utövat lövjande vid sidan om anklagelserna av Blåkullafärd. Hennes lövjande innehåller kristna delar "Jag tager wattn i min högre hand och twår åff min syndh och såår, Gud skill mig ifrå helfwetes nödh."¹¹⁶ Dessa aspekter blev snarare lastande än förmildrande i rannsakingen emot henne.¹¹⁷

I kyrkoordningen finns en förordning kring hur prästerskapet generellt, och därmed det underordnade prästerskapet, bör agera och bete sig:

Thenne samme Gudz son håller ock så altijdh Predicoembetet widh macht, förswarar och beskyddar thet för dieffulen, Tyranner, kettare och allehanda anfechtning, och war thet än vndertidhen förfaller och kommer aff sigh, såg rettar han thet åter vp igen[...]¹¹⁸

Då biskopen ska vara vaksam på överträdelser hos "Menige Man" blir det i denna förordning för prästerna tydligt vilken aktiv roll de lokala prästerna förväntades ha ute i världen. De förväntades ha en konstant vaksamhet för sådant som skulle kunna hota kyrkan och ordningen, samt en underförstådd skyldighet att ställa saker till rätta. Biskopar hade möjlighet till så kallade "visitationsresor" där de personligen kunde besöka orter för själavård.¹¹⁹ Detta skedde inte i Älvdalen under trolldomskrisen.

Ställandes dessa två förordningar emot varandra, kan slutsatsen dras att, även om biskopar var överordnade prästerskapet och har instruktioner kring det specifika agerandet vid olika former av brottslighet rörande trolldom och kätteri, så föll vaksamheten och

¹¹⁴ Oja, s. 174.

¹¹⁵ Lagförslag i Carl IX:s tid, s. 147.

¹¹⁶ Linderholm, appendix.

¹¹⁷ Linderholm, s. 26v.

¹¹⁸ Kyrkoordning och förslag dertill före 1686, s. 124.

¹¹⁹ Häll, s. 169.

ansvaret tyngst på prästerskapet, där de som en ”maktens extremitet”, kyrkans närmaste utpost mot allmogen, förväntades upprätthålla den kyrkliga ordningen i samhället.

Att prästrollen är ett gudomligt mandat förstärks vidare i kyrkoordningen med texten: ”Ther med är tå Predicoembetet icke något menniskioverk, vhtan Gudz och vårs HERres Jesu Christi egen ordning, hwilken thet ock håller wid macht, och ther igenom kraffteligha werkar.”¹²⁰ Prästerskapet har både rätten och skyldigheten att agera kraftfullt mot alla typer av avvikelser.

Vidare beskrivs i ett bihang av kyrkoordningen diverse detaljerade föreskrifter som både biskopar och prästerskap ska ha uppsikt över, som exempelvis hädelse:

Nu kan hända, att någon så ogudachtig är, att han försmäder Gud eller hans helige namn[.]tå äger Kyrkioheerden det Konungz fougde eller Befalningzman, Borgemestere och Råd kiäre.[.]då ägher Kyrioherre honom i Gudz ord underwijsa och aflösningh tillsägie.¹²¹

Denna lagtext handlar inte specifikt om trolldom eller andra former av magiska brott, utan berör generellt hädelse mot gud. Men då denna typ av brott ligger nära trolldomsbrottens karaktär påvisar det kyrkoherdens ansvarsroll inom sådana rättsfall. Detta kan med lätthet appliceras på Lars P. Elvius roll under den första Blåkullarättegången.

Sett till maktförhållanden mellan perifer makt och centralmakt är det värt att nämna att då biskoparna har en mängd specifika instruktioner gällande trolldom är prästerskapets direktiv och föreskrifter diffusa. Detta skapar ett ojämnt förhållande mellan hur de olika institutionerna bör agera där det lokala prästerskapet innehar oklara instruktioner för hur förfarandet bör utföras. Prästerskapet som helhet har endast instruktionerna att agera på trolldom och kätteri, men inga direkta instruktioner för hur detta bör gå till.

b) Högmåla balken

Denna lagtext härstammar från Kristofers landslag från 1492 och blev slutgiltigt fastställd med appendix år 1608 under Karl IX:s tid. Denna landslag tog i sin tur sina straffdirektiv, gällande olika typer av trolldom, från Moseböckerna.¹²² Den har en mängd föreskrifter och lagar kring trolldom och andra närliggande brott.¹²³ ”Then man eker qwinna som någon förgöör och kommer om lijffwet, anten medh trulldom, förgifft eller andra åtgerning[.]tå

¹²⁰ Kyrkoordning och förslag dertill före 1686, s. 125.

¹²¹ Kyrkoordning och förslag dertill före 1686, s. 109.

¹²² Häll, s. 253.

¹²³ Lagförslag i Carl IX:s tid, s. X, förord.

skall han steglas,[..]tå skall hon brännas[.]”¹²⁴ står skrivet i Högmåla balken, kapitel 6. Med denna skrivelse kan man se den tydliga kopplingen mellan förgörning genom trolldom som den genom förgiftning.¹²⁵ Att bevisa att någon kommit till skada och död genom trolldom var svårt, men blotta anklagelsen att någon använt sig av detta får anses ha varit tillräckligt lastande för att hamna under rannsaking och eventuell dom, i synnerhet om dessa anklagelser då görs i samband med andra anklagelser kring Blåkulla och dess häxsabbat.

I Högmåla balken kap 14 står ”[..]som igenom diefwulens tillskyndan och sina onda begärelse haffwer tidelag och bedrifwer sin otucht med något fää[.]och man medh man[.]i båle brännas[.]”.¹²⁶ Steget från tidelag och samlag med djävulen kan antas vara kort. Att kopplingen mellan djävulen och tidelag görs i brottets beskrivning gör att man kan anta att samlag med djävulen, som beskrevs som förekommande i rättegångsprotokollet, är den yttersta formen av tidelag.

Extra tydligt kring trolldomsbrott blir det i Högmåla balken, kapitel 15:

Faar man eller kona medh wijdskeppelse, signelse och trulldom, löfjери eller andre läsningar till at folck förwilla och förderffwa med slijk dieffwulskap: then man eller qwinna thet gör och warder medh wittne bar åtagin, äger uti båle brinna.¹²⁷

Dessa brott och dess straff kan direkt kopplas till rättegångarna under trolldoms krisen i Sverige 1668–1676. I denna straffsats läggs trolldom, lövjeri och signeri ihop och blir mer eller mindre synonyma, Texten ”förwilla och förderffwa” skapar också utrymme för de som står till doms att göra egna definitioner kring detta. Intressant att märka på är också hur bevisbördan endast är begränsad till att tagas på bar gärning av vittnen, och ingen annan typ av bevis. Anklagelserna i rättegångsprotokollet från det extra-ordinarie tinget i september 1668 består i princip enbart av vittnesberättelser.

Generellt kan man se i kyrkoordningarna och lagarna att begreppet trolldom benämns på olika sätt som svartkonst och vidskepelse.¹²⁸ Denna oklarhet skapar utrymme för perifera kyrkoaktörer att själva skapa sin definition av trolldom.

¹²⁴ Lagförslag i Carl IX:s tid, s. 478.

¹²⁵ Ankarloo, s. 47.

¹²⁶ Lagförslag i Carl IX:s tid, s. 485.

¹²⁷ Lagförslag i Carl IX:s tid, s. 486.

¹²⁸ Kyrkoordning och förslag dertill före 1686, s. 68.

8.2. TolkanDET av rättegångens vittnesmål kring trolldomsbrott

Detta avsnitt handlar om de kyrkliga aktörernas tolkningar av vittnesmålen om trolldom, och hur de ställde dessa mot kyrkoordningarna och applicerade Högmåla balkens lagar på vittnesmålens detaljer kring trolldomsbrott. Foucaults idéer om skiftande maktförhållanden i ett samhälle i en krigssituation kan appliceras på kyrkoherdens och rättens förhållning till de uppstådda trolldomsanklagelserna. Om inställningen är att samhället är försatt i ett ständigt fiktivt krig mellan gott och ont speglar detta även tolkningarna, där det underordnade prästerskapet måste agera som kyrkans soldater vid en andlig frontlinje. Om konflikt ska undvikas måste den starkaste parten, i det här fallet den svenska 1600-talskyrkan, ändå visa sig beredd på konflikt.¹²⁹ Sett till de perifera kyrkliga aktörerna, som Lars P. Elvius, där ansvaret nu vilar, är det lätt att ana en känsla av isolering, som han själv uttryckt i brevet till biskop Olaus Laurelius, och därmed dra en slutsats om en önskan att möta det föreställda hotet med beslutsamhet och enligt utstakade direktiv.¹³⁰

Rättegångsprotokollet domineras från start av Gertrud Swensdotters färgstarka berättelser om Blåkulla. För att göra en analys av prästerskapets- och rättens tolkningar blir det viktigt att se vilken typ av frågor som ställs under förhören. Genom att se vilka frågor som ställs under rannsakingarna, ledda av Lars P. Elvius, blir det tydligt vilka aspekter som prästerskapet anser viktiga att fokusera på.

De ställer ett antal frågor som utifrån kan ses som skeptiska ”Om icke hon till äfwentyrs hade drömt detta?”¹³¹ Dessa frågor ställs troligtvis i syfte att etablera ramen för berättelserna, tillsammans med frågorna om djävulens utseende eller frågor om vägen till Blåkulla, mer än de ger uttryck för en verklig skepsis till berättelsernas sanningshalt. Om Anna Ollesdotters, en annan av de unga anklagade, uttalande att djävulen uppmanat dem att både bekänna på oskyldiga och skyldiga orsakar försiktighet hos prästerskapet är svårt att avgöra.¹³² Att djävulen var en verklig faktor och fara för människan betvivlades inte, men parallellt med denna tro existerade en tradition av skepsis, exempelvis mot trolldomens verkningsfullhet och svårigheterna att bevisa denna.¹³³ Skepsis mot trolldom och dess verkningsfullhet har existerat parallellt med övertygelser om dess verkningsfullhet.¹³⁴ För att få en överblick av hur prästerskapet tolkade och ställde sig till de brott som existerade kring trolldom är rättegångens delar tematiskt uppdelade och kategoriserade efter brott. De tematiska delarna är

¹²⁹ Foucault, s. 93.

¹³⁰ Lagerlöf-Généta, s. 39.

¹³¹ Linderholm, s. 5r.

¹³² Linderholm, s. 23r.

¹³³ Oja, s. 35.

¹³⁴ Levack, s. 57.

delvis kronologiskt beskrivna kring de initiala frågorna för att sedan leda upp till de grövre brotten.

a) Interaktioner med Satan

Grunden till all typ av magisk brottslighet börjar med fastställandet av *pactum implicitum*, eller *pactum expressum*, alltså paktens med djävulen. Denna pakt måste fastställas i någon form innan frågorna kan leda in på andra typer av magisk brottslighet. I början av rannsakingarna är de vanligaste frågorna vilka interaktioner den anklagade, eller andra deltagare, har haft med djävulen och vilka uttryck dessa har tagit. Uttrycken rör till en början hur åkallandet av djävulen gått till "[...]dhe medh hastigt springande skyndat sig till ett wägaskuhl[...]hoppandes op ifrån marken och ropade förste gången sacht; fahnen kom fram[...]”¹³⁵, hur de har hälsat på Satan “[...]framräckiandes Gertruds wänstre, afwiga handh till Satan[...]”¹³⁶ och andra typer av enklare interaktioner. Dessa frågor används för att skapa ramen kring de brott som den anklagade har utfört.

Till dessa enkla, initiala interaktioner läggs grövre interaktioner som exempelvis själva paktens, *pactum expressum*, med Satan.¹³⁷ “[...]tagit hennes wänstra handh fram under sin arm[...]skurit Gertrud i lisle fingre[...]dröpt den blodet i sin book och dher medh skrifwit, frågandes först Marit hwadh Gertrudh heet[...]”¹³⁸. Till andra grövre interaktioner hör även samlag med honom, vilket inte alltid är explicit uttalat “[...]och då såg hon at Marit låg i sängen hoos satan, hållandes hwar ann i famhn.”¹³⁹ I brevet mellan Johan Arfwedsson och landshövding Duvall efter junionget skriver han exempelvis att Gertrud Swensdotter åkallat Satan med orden ”Tu Satana fer med ad Infernum sed nunquam ad cœlum seu regnum Dei”, vilket ungefär kan översättas med ”Satan för mig till helvetet, men aldrig till himmelriket”.¹⁴⁰ Att Gertrud åkallade djävulen på latin är inte speciellt troligt, vilket även visade sig under den huvudsakliga rättegången, men att Johan Arfwedsson skriver att hon uttalat sig på latin i brevet till landshövdingen kan spelat in i hur trolldoms krisen togs emot på centralt håll och att det ökade dess autenticitet i centralmaktens ögon.

Gränsen mellan tidelag och samlag med Satan är diffus. Helt klart är att samlag med Satan enligt lagen klassas som ett onaturligt samlag, tillsammans med exempelvis rubriceringen *Sodomi*. Samlaget med Satan sågs också som ett *pactum implicitum* om det

¹³⁵ Linderholm, s. 5v.

¹³⁶ Linderholm, s. 6r.

¹³⁷ Ankarloo, s. 217.

¹³⁸ Linderholm, s. 7r.

¹³⁹ Linderholm, s. 12r.

¹⁴⁰ Svenska historiska magazin, s. 23.

gjorts frivilligt.¹⁴¹ Sett till de etablerade lagarna görs kopplingen mellan djävulen och tidelag där det skrivs ”Hwilken människa som igenom diefwulens tillskyndan och onda begärelse haffwer tijdhelag[.]”.¹⁴²

När pakten och interaktioner av olika slag har fastställts och ramen blivit etablerad skiftar frågorna mot andra, grova brottsliga aktiviteter.

b) Skadegörelse

Rätten leder frågorna, efter etablerandet av förbund med djävulen och bekräftad vistelse på Blåkullas häxsabbat, in på skadegörelse som de anklagade har utfört, eller sett andra utföra, mot andra människor. Exempelvis utsätts Lars P. Elvius fru själv för målckning ”At hon hade målckat pastoris hustru nästförledne sommars, dherför at hon höll med sin man”.¹⁴³ Även Lars P. Elvius kapellan Gustaf Schedviensis bekänner Gertrud Swensdotter att hon har målckat.¹⁴⁴ Att även gudfruktiga människor kunde bli ansatta av djävulen var en förhärskande tro. Om detta inträffade skulle man inte ge in för det onda utan möta det med böner och godhet.¹⁴⁵ Att kyrkoherden själv ansåg sig ansatt kan, i det ljuset, ha inneburit att han ville sätta hårt mot hårt, som en representant för kyrkan.

Gertrud bekänner, både under junitinget och det mer omfattande extra-ordinarie tinget, att de resande under själva färden till Blåkulla har stannat och skavt på kyrkklockor, antingen med kniv eller sina egna tänder, och sedan fört med sig den avskavda metallen och offrat till Satan.¹⁴⁶ Annan typ av skadegörelse är stölder som utförs med de magiska bärorna, som de sedan för med sig till Blåkulla och ger till Satan ”[.]förde hon påssarne tillbaka medh sig, medh smör uthi såsom hennes bähror samlade henne”.¹⁴⁷ Stölderna rör ofta matvaror som korn, smör och kött.¹⁴⁸

Gertrud Swensdotter vittnar om att en anklagad vid namn Ris-Anna, tillhörande Gyrissläkten,¹⁴⁹ har, ”[.]ridandes på Gertruds farfars systems en nyburen kalv[.]kalfwen hafwa fahrit illa i ryggen, blifwit krokryggat, och måste dherföre slacktas strax efter”.¹⁵⁰ Hon vittnar också om att hennes far tvingas dricka blodet av en orm när han använts som riddjur

¹⁴¹ Häll, s. 261.

¹⁴² Handlingar rörande Sveriges historia, s. 485.

¹⁴³ Linderholm, s. 15r.

¹⁴⁴ Linderholm, s. 16v.

¹⁴⁵ Häll, s. 174.

¹⁴⁶ Svenska historiska magazin, s. 21.

¹⁴⁷ Linderholm, s. 13r.

¹⁴⁸ Linderholm, s. 9r.

¹⁴⁹ Lagerlöf-Génetay, s. 26.

¹⁵⁰ Linderholm, s. 11v.

till Blåkulla ”[.]hafwer satan kommit fram medh en orm[.]och en bågare[.]och han sielf kramat uthur uthaf ormen, befallandes Marit at gifwa skiutshästen sin dricka[.]”.¹⁵¹ Hennes far har dagen efteråt ”[.]kastat op gröne gallen, och i några dagar warit siuker.”¹⁵² Av detta kan man dra slutsatsen att både människor och djur far illa av Blåkullafärden och att själva färden hamnar under brottskategorin magisk skadegörelse. Den allvarligaste av denna typ av brottslighet är de fysiskt skadliga handlingarna jämt emot andra människor och faller inom högmålsbrotten för förgörning, även om det i dessa fall inte lett till något dödsfall.¹⁵³

c) Barnaförandet

Rannsakingarnas frågor leder från interaktioner med Satan och magisk skadegörelse till frågor om de anklagade har tagit med sig barn och initierat dem i Blåkullas anti-kristna värld. Under rannsakingen av Gertrud handlar frågorna först om vilka personer hon ridit på till Blåkulla för att sedan ställas på sin spets och börja handla om huruvida Gertrud själv tagit med sig barn dit.¹⁵⁴ Detta är en viktig fråga eftersom det inte bara handlar om att sätta själar i fara, utan också att häxsabbatens process kring Blåkulla kan fortsätta med en ny generation och nya deltagare. Frågorna om barnaförande blir central när rannsakingarna fortsätter med de äldre personer som anklagats av Gertrud Swensdotter och övriga anklagare. En annan av de yngre, initialt anklagande människorna som rannsakas, Anna Ollesdotter, vars vittnesmål speglar detaljerna i Gertrud Swensdotter berättelse, berättar att hon fört med sina två syskon till Blåkulla.¹⁵⁵ Barnaförandet, som majoriteten av de rannsakade människorna anklagades för, kan direkt kopplas till Högmålsbrottet att ” at folck förwilla och förderffwa med slijk dieffwulskap”¹⁵⁶ vilket var belagt med dödsstraff.

Både under junitinget och det extra-ordinarie tinget berättas att spädbarn som har blivit förda till Blåkulla döps av Satan själv där han ersätter det kristna namnet i guds namn till att bli döpta i hans eget ”[.]och så till sig tagit den H. ande i doper, så hafr fan sedan inmant den ondan andan och Satan[.]”.¹⁵⁷ När spädbarn förekommer i berättelserna kring Blåkulla i senare förhör återkommer frågan om de döps där.¹⁵⁸ Detta faller både inom brottet för barnaförande, men kan också tolkas som ett direkt brott mot gud och guds namn, sett till

¹⁵¹ Linderholm, s. 8v.

¹⁵² Linderholm, s. 9v.

¹⁵³ Lagförslag i Carl IX:s tid, s. 478.

¹⁵⁴ Linderholm, s. 13v.

¹⁵⁵ Linderholm, s. 22v.

¹⁵⁶ Lagförslag i Carl IX:s tid, s. 486.

¹⁵⁷ Svenska historiska magazin, s. 25.

¹⁵⁸ Linderholm, s. 35v.

kyrkoordningen ”Nu kan hända, att någon så ogudachtig är, att han försmäder Gudh eller hans helige namp och warder öfwertygat medh treggie oberychtade mäns sanne witne, miste lijf sitt.”, vilket även det var belagt med dödsstraff.¹⁵⁹

d) Aktiviteter på Blåkullas Häxsabbat

Det förekommer även ett flertal andra aktiviteter på Blåkullas häxsabbat, exempelvis vittnar Gertrud om att en mängd människor bygger ett torn, som efter att det blivit färdigställt omgående rivs av Satan av ingen anledning alls.¹⁶⁰ Många av dessa aktiviteter återfinns i andra europeiska versioner av häxsabbaten.¹⁶¹

Det dansas, svärs och slåss med kakespilar.¹⁶² Detta påminner om de rituella slagen som häxmästarna Benandanti utkämpade mot varandra under 1500-talet i Friuli, där de slogs med fänkålskvistar mot de onda häxorna.¹⁶³

De informeras också av Gertrudh att de äldre trollkvinnorna har agerat som ljusstakar på Blåkulla ”[...]och at dhe äldste kärringarna stodo på hufwudet på bordet, hafwandes liusen (salvia reverentia) i tjiogan, id est in membris genitalibus[.]”.¹⁶⁴ Denna aktivitet, om än inte direkt brottslig mer än som en aktivitet initerad av Satan ställs under flera tillfällen under tingsrannsakingarna och leder in på andra frågor av sexuell natur ”Om icke fahnen brukade Marit Matsdotter till liusstaka såsom dhe gamle kärringarne? R: Ney, hon war för ung dher till. L: Om satan låg hoos Marit Matsdotter?”¹⁶⁵. Anledningen till intresset för den här detaljen kan tolkas som att utfrågarna genom denna fråga kan få fler namn på människor som har ingått i sexuella aktiviteter med djävulen, samt att bidra till bilden av Blåkullas anti-kristna natur. Det meningslösa bygget som vittnas av flertalet kan inte heller knytas till någon lag eller brottslig aktivitet mer än Blåkulla och häxsabbatens främmande värld.

Som nämnt tidigare under teori sågs häxorna och deras sabbat som ett antisamhälle och därmed av samhällsomstörtande art. I Högmåla balken står skrivet att ”Hwilken som befinnes att han medh breff eller elliest rådslår och stemplar emot Rijksens Konung[.]”¹⁶⁶ Själva sabbaten på Blåkulla kan kopplas till detta brott; en sammankomst med inslag som går direkt emot vad normerna i det etablerade samhället är.

¹⁵⁹ Kyrkoordning och förslag dertill före 1686, s. 108.

¹⁶⁰ Linderholm, s. 7v.

¹⁶¹ Levack, s. 38.

¹⁶² Svenska historiska magazin, s. 23. Kakespil är ett slags bakverktyg.

¹⁶³ Ginzburg (1991), s. 29.

¹⁶⁴ Linderholm, s. 10v.

¹⁶⁵ Linderholm, s. 11v.

¹⁶⁶ Lagförslag i Carl IX:s tid, s. 479.

8.3. Domslut

De anklagade blir, med några undantag, dömda till döden. De som anses skyldiga har alla gjort sig skyldiga till brott som har sin direkta eller indirekta motsvarighet i Högmåla balken med straffsats dödsstraff.¹⁶⁷ De som blir frikända blir det på grunderna att vittnet emot dem inte anses pålitligt.¹⁶⁸ Att Lars P. Elvius länge varit bosatt i bygden gjorde inget för att lindra domarna. Detta kan förklaras med att det i underrätterna, som tingsrätten, fanns ett förbud mot strafflindring, vilket gjorde att kyrkoherden inte kunde påverka domarna i enlighet med sina eventuella personliga känslor.¹⁶⁹ En av de som undslapp dödsdom och frikändes från Blåkullafärder fälldes för att ha brukat signeri och blev vidare hänvisad till hovrätten.¹⁷⁰

I protokollet uppges att kyrkoherde Lars P. Elvius själv har förhoppning för deras framtida omvändelse eftersom de själva har visat ånger för sina handlingar.¹⁷¹ Av detta kan slutsatsen dras att han ändå hyste en förhoppning över lindrigare straff i hovrätten, trots han själv inte kunde eller vågade lindra straffen i tingsrätten. Dessa tre av de yngsta anklagade, Gertrud Swensdotter, Anna Ollesdotter och Lars Persson, blir dömda till döden med motiveringen att de själva frivilligt ”dhenne diefwulskap practicera”. De döms också på grunderna att de fört andra med sig till Blåkulla, att ha haft samlag med Satan och gjort skada mot andra människor.¹⁷² Även om rätten beklagar att de själva blivit lurade som unga till Blåkulla lindrar det inte domen. Under våren 1669 fastställdes och utfördes domen mot flertalet av ungdomarna som rannsakats under årets gång, däribland två från rättegången i september 1668.¹⁷³ Detta skedde trots protester från det lokala prästerskapet och vissa av nämndemännen.¹⁷⁴ Även landshövdingen för Kopparbergs län, och deltagare i den tillsatta trolldomskommissionen, Lorentz Creutz uttryckte viss tveksamhet till dödsdomarna och deras hårdhet.¹⁷⁵ Om man då ser till hur prästerskapet uttryckte hopp om de yngre anklagades räddning eftersom de frivilligt kommit med bekännelser kan man ana att, dödsdomarna till trots, det fanns en förhoppning om att ungdomarna slutligen skulle benådas.

De vuxna anklagade döms på samma grunder, vissa döms mot sitt nekande och andra efter att ha bekänt, ofta efter tortyr. Förbudet mot strafflindringen kan förklara att denna

¹⁶⁷ Lagförslag i Carl IX:s tid, s. 474.

¹⁶⁸ Linderholm, s. 45r.

¹⁶⁹ Ankarloo, s. 117.

¹⁷⁰ Linderholm, s. 45v.

¹⁷¹ Linderholm, s. 44r.

¹⁷² Linderholm, s. 43v.

¹⁷³ Ankarloo, s. 126.

¹⁷⁴ Oja och Lennersand, s. 143.

¹⁷⁵ Lagerlöf-Génetay, s. 73.

rättegång snarare fällde än friade, även i fall där vittnesmålen var tveksamma.¹⁷⁶ En delförklaring till det stora antalet fällningar kan vara att trolldom som brott endast krävde vittnesuppgifter.¹⁷⁷ Till skillnad från i fallet med ungdomarna, där rätten uttryckt en förhoppning om deras omvändelse finns inga sådana omnämningen. Det kan förklaras med att rätten ser dem bortom rädning, och att de även lidit personlig skada, som exempelvis att Lars P. Elvius själv blivit bestulen av Gertrud Swensdotters äldre handledare Märit Joensdotter.¹⁷⁸ Sett till detta kan kyrkans aktörer varit mer benägna att tro på vittnesuppgifter, då brottet drabbat dem personligen.

Att domarna följde etablerade kyrkliga- och världsliga lagar på ett nitiskt sätt tyder på att den perifera makten i Älvdalen, dit ansvaret strömmat, paradoxalt både var hårt centralt styrd men samtidigt också resulterade i hårdare straff än som eventuellt varit fallet om centrala makter haft större kontroll över rättegångarna. Att prästerskapet skulle agera som biskopen och kyrkan som institutions förlängning på lokalt håll skapade en rädsla för att misslyckas och själva få skulden för händelserna.¹⁷⁹

I korrespondensen mellan kyrkoherden och biskopen, innan septembertinget, där kyrkoherden uttrycker sin vilshenhet över den uppstådda situationen och endast erhåller ett torftigt svar och minimalt med råd,¹⁸⁰ kan slutsatsen dras att prästerskapet agerade av ren självbevarelsedrift och därmed följde de rådande direktiven kring trolldom till punkt och pricka. Detta kan åter kopplas till de vaga instruktionerna i kyrkoordningen för hur prästerskapet bör agera. De vaga instruktionerna, tillsammans med en rädsla för att själva hållas personligt ansvariga för situationen, och därmed ta del av skulden för den inträffade och omfattande trolldomen i socknen förklarar de hårda straffen. Värt att nämna är att det lokala prästerskapet, som en effekt av sin aktiva inblandning i denna rättegång och sitt agerande under rättegången, stärkte sin ställning i Älvdalens socken, där fler människor hos allmogen än tidigare vände sig till dem för trosfrågor och själavård.¹⁸¹

Maktförhållanden mellan central, periferi och begreppet ”det permanenta kriget”, myntat av Foucault, omsluter allt.¹⁸² Det permanenta kriget i det här fallet är den ständiga konflikten mellan kyrkan och den vidskepliga allmogen. När ansvaret och makten att döma flödade till den perifera aktören Lars P. Elvius, stannade den egentliga makten att ställa honom och andra

¹⁷⁶ Ankarloo, s. 117.

¹⁷⁷ Lagförslag i Carl IX:s tid, s. 486.

¹⁷⁸ Linderholm, s. 15v.

¹⁷⁹ Oja och Lennersand, s. 245.

¹⁸⁰ Lagerlöf-Génétay, s. 39.

¹⁸¹ Lennersand & Oja, s. 245.

¹⁸² Foucault, s. 91.

till svars kvar på centralt håll. Detta gjorde att de perifera aktörerna hamnade i en position där de visserligen hade stort utrymme för fritt agerande, men där aktörerna hade, sett till kyrkoordningen för prästerskapet, vaga instruktioner för vad som förväntades av dem. Av detta kan en slutsats dras att det skapade ett klimat av överdriven hårdhet i den självständighet som erbjöds kring trolldom som brott, även i situationer där en mildare ton kunde ha använts, grundat i rädslan för att hållas personligt ansvarig.

9. Slutdiskussion

Här följer en diskussion och en sammanfattning av undersökningens frågeställning och dess tre moment. Sett till kyrkoordningarna för biskopar och präster är instruktionerna för hur biskopar bör agera mycket specifik, till skillnad från hur det är formulerat för prästerskapet med vaga instruktioner. Detta kan ses som en bidragande faktor till att ansvariga, lokala kyrkliga aktörer var fria till sina tolkningar, men att det ändå skapades en osäkerhet i hur de borde agera i de uppstådda situationerna. Detta genererade ojämna maktförhållanden mellan centralmakt och periferi där de sistnämnda besatt hela ansvaret under trolldomskrisen utbrott, men nästan inga specifika instruktioner för hur de borde handla. Instruktionerna i kyrkoordningen för prästerskapet kring hädelse och trolldom ger endast en uppmaning att hantera situationen och därefter återställa ordningen.

Gällande de brott som finns listade i Högmåla balken är flertalet av dem lätta att applicera på brottslighet kring trolldom då de ofta rör specifik grövre brottslighet som förgörning och konspiratorisk, samhällsomstörtande verksamhet. Dessa typer av brott var belagda med dödsstraff. Högmåla balken rör också, i generella drag, bland annat vidskepelse och lövjeri som ett högmålsbrott vilket i kombination med övriga brott gav grund för många kombinationer av straff. Många av de brott som listas i Högmåla balken kan direkt eller indirekt kopplas till brott gällande trolldom. Exempelvis är samlag med Satan kopplat till tidelag och indikerar även en implicerad pakt med Satan.

Under själva rättegången handlade rannsakingarna inledningsvis om enkla interaktioner med Satan, för att sedan ledas in på frågor om grövre brottslighet som samlag med Satan, barnaförande och skadegörelse. Majoriteten av de trolldomsbrott som de anklagade ställdes till svars för kunde på olika sätt kopplas till Högmålsbrott vilket var belagt med dödsstraff. Även hjälpsam magi som lövjande, som generellt ansågs vara av godo hos allmogen, var hos överheten i värsta fall en implicerad pakt med djävulen och i bästa fall endast ett missbruk av guds ord. Bortsett från dessa brott uppdagades detaljer kring Blåkullas häxsabbat som bidrog till bilden av sabbatens stereotyp och verksamheterna där, och det samhällsomstörtande anti-

kristna samhället häxsabbaten kategoriserades som. Dessa detaljer bidrog till den känsla av ansatthet i det andliga kriget som kyrkan ansåg sig utkämpa mot häxor och djävulen. När instruktionerna för det samlade prästerskapet i allmänhet och kyrkoherde Lars P. Elvius i synnerhet där dessa också är kärande i rättegången är det rimligt att anta att detta skapar en miljö där rättens tolkningar är personligt påverkade.

Domslutet för de anklagade var hårt. Nästan samtliga döms till döden, däribland mycket unga människor. Dessa människor döms efter brott som både direkt och indirekt kan kopplas till brott i Högmåla balken och som i många fall genererade dödsstraff. De hårda straffen kan förklaras med det förbud mot strafflindring som existerade i underrätterna tillsammans med en fruktan för att själva ta del av skulden vid mildare straff. Eftersom förväntan på prästerskapet, som en ”maktens extremitet”, var att agera som en kyrkans fotsoldat i det andliga kriget mellan gott och ont skapade detta en miljö som visserligen inbjöd till fria tolkningar i en perifer maktsituation, men snarare skapade en överdriven rädsla att frångå de fastställda reglerna och istället bidrog till en överdriven hårdhet, trots att de lokala aktörerna hade en personlig relation till platsen. Även känslan av ansatthet av en diffus grupp rebeller kan vara en delförklaring till att de perifera makterna, som Lars P. Elvius, snarare fällde än friade trots sin långa personliga koppling till Älvdalens socken.

Därmed sätts starten av den lokala varianten av den stora svenska häxjakten in i det större makroperspektivet. De, visserligen löst hållna, perifera aktörerna höll sig både av förbud och rädsla i rättegångarna från att utdöma mildare straff och la därmed grunden för den snabbt eskalerande trolldomskrisen.

10. Epilog

Mot två av de unga anklagade, Anna Ollesdotter och Lars Persson, fastställdes dödsdomarna i hovrätten och verkställdes sedan på våren 1669, då även majoriteten av de anklagade vuxna avrättades.¹⁸³ Dödsdomen mot Gertrud Swensdotter hävdades i hovrätten med hänsyn till femtonårsgränsen för att anses vara myndig. Straffet reducerades till enbart kyrkligt straff med, bland annat, risslitning och att bli förvisad till en avsides plats i kyrkan. 1675 avled Gertrud Swensdotter endast 18 år gammal av okända orsaker; antingen av sjukdom eller att ha dött i barnsäng.¹⁸⁴

Kyrkoherde Lars P. Elvius flyttade 1672 till Orsa och blev ny kyrkoherde där, fyra år efter rättegången i Älvdalen. Det finns inte dokumenterat om detta skedde på hans eget initiativ,

¹⁸³ Ankarloo, s. 117.

¹⁸⁴ Lagerlöf-Génetay, s. 22.

men troligt är att han inte hade blivit förflyttad utan sitt egna medgivande eftersom han nu åtnjöt förtroende från centralt håll, där de var nöjda med hans hantering av trolldomskrisen.¹⁸⁵ Även om Lars P. Elvius stärkte sitt förtroende hos centralmakten finns många indikationer på att det motsatta var gällande för hans ställning hos allmogen. I både Orsa och närliggande områden blev kyrkans egendom utsatt för skadegörelse och uteblivna intäkter.¹⁸⁶

Tron på trolldom och magis verkningsfullhet avtog hos överheten på 1700-talet då upplysningens idéer kring naturvetenskap blev alltmer gällande.¹⁸⁷ Hos allmogen däremot stannade denna tro kvar och ledde till en fördjupad klyfta mellan överhet och allmoge som skulle bestå in på 1800-talet.¹⁸⁸ För kyrkans aktörer innebar det att man bibehöll en djävulstro men med reducerad övertygelse om hur stor makt djävulen hade i världen. Man sökte nu istället förklara djävulens inflytande hos människor med illusioner och andliga angrepp. Som ett led av det blev psykologiska förklaringar kring magi och övernaturliga påståenden vanligare.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Lennersand & Oja, s. 245.

¹⁸⁶ Lagerlöf-Génetay, s. 42.

¹⁸⁷ Oja, s. 260.

¹⁸⁸ Oja, s. 292.

¹⁸⁹ Oja, s. 278.

11. Litteratur och källor

10.1. Otryckta källor

Uppsala Universitetsbibliotek

Emanuel Linderholms avskriftssamling 1915, kapsel Linderholm 82.

Österdalarnas dombok 1668

Tingsrannsaking i Elfdalen 3/9–13/9 1668

10.2. Tryckta Källor

Kungliga Biblioteket

Svenska historiska magazin (1849)

Kapitel 4. *Historia d Lamijs.*

Handlingar rörande Sveriges historia I, Andra serien, Lagförslag i Carl IX:s tid. (1864)

Handlingar rörande Sveriges historia II, Andra serien, Kyrkoordningar och förslag dertill före 1686. (1872)

10.3. Litteratur

Levack, Brian P. *The Witch-hunt in early modern Europe*. London and New York: Routledge. 2016. Fjärde utgåvan.

Ankarloo, Bengt. *Trolldomsprocesserna i Sverige*. Stockholm: Nordiska bokhandeln. 1984.

Lagerlöf-Génétay, Birgitta. *De svenska häxprocessernas utbrottskede 1668–1671*.

Stockholm: Almqvist & Wiksell International. 1990.

Götlind, Anna. *Mikrohistoria*. Lund: Studentlitteratur. 2014.

Tegler Jerselius, Kristina. *Den stora häxdansen*. Uppsala: Uppsala Universitet. 2003.

Lennerstrand, Maria & Oja, Linda. *Livet går vidare*. Stockholm: Gidlunds förlag. 2006.

Oja, Linda. *Varken Gud eller Natur*. Stockholm: Symposion. 2000.

Ginzburg, Carlo. *Benandanti- de goda häxmästarna*. Stockholm: Symposion. 1991.

Ginzburg, Carlo. *Osten och maskarna*. Stockholm: Ordfronts förlag. 1983.

Ankarloo, Bengt och Henningsen, Gustav (redaktör). *Häxornas Europa*. Lund: Bloms boktryckeri AB, 1987.

Foucault, Michel. *Samhället måste försvaras*. Hägersten: Tankekraft förlag. 2008.

Arv. Nordic Yearbook of Folklore vol 53. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. 1997.

Häll, Mikael. *Skogrået, Näcken och Djävulen*, Stockholm: Malört förlag. 2013.